

Een verloren generatie zendelingen in de Molukken in de negentiende eeuw: de “vijftigers”

Chr.G.F. de Jong

Het valt niet te ontkennen, dat de Amboinees van eene lujje en vadsige geaardheid is, en weinig of liever geen ondernemingszucht bezit, door welke karaktertrek de goede bedoelingen, die men met hem heeft, dikwerf worden in den weg gestaan en hij nimmer eene zekere mate van welvaart zal bereiken. Meer dan in eenig ander punt behoort dus in dit opzigt zijne opvoeding geleid te worden, en moet hij leeren arbeiden en zijn brood verdienen, alvorens men hem met een nuttig gevolg kan toeroepen “geloof”. Zulks is hij bij zijne bekeering te veel uit het oog verloren en vandaar dan ook, dat de Christeninlander zich in dit opzigt volstrekt niet gunstig boven zijnen Mahomedaanschen landgenoot onderscheidt.¹

Aldus onderbouwde de gouverneur der Molukken Visser (1850-1855) kort en krachtig zijn welwillendheid jegens het christelijk deel der inheemse bevolking en zijn steun aan de gecombineerde pogingen van kerk, zending² en staat om de inheemse christenheid middels een economisch opbouwprogramma vooruit te helpen. Het brengen van het christendom was tot dan toe zijns inziens niet gepaard gegaan met de inplanting van een gezonde arbeidsmoraal. Doch het *ora* kon niet zonder voorafgaand *labora*. Niet het nieuw verkregen geloof maakte nijvere gelovigen, doch een degelijke arbeidsmoraal van soberheid en hard werken was een noodzakelijke voorwaarde voor het met vrucht ontvangen van de blijde boodschap. Daaraan had het op de Molukse eilanden volgens hem tot dan toe ontbroken. En daaraan wilde hij wat doen.

B.N.J. Roskott

Sedert het herstel van het Nederlandse gezag in de Molukken in maart 1817 hadden velen, ieder op zijn eigen wijze en met eigen oogmerk, zich het lot van het volk der Molukken aangetrokken, zowel bestuursambtenaren als Ambonse ondernemers, Nederlandse zendelingen en onderwijzers, en anderen.³ Onder hen bevond zich de door het in Rotterdam gevestigde Nederlandse Zendelingengenootschap (NZG) uitgezonden onderwijzer B.N.J. Roskott, oprichter (in 1835) en vervolgens leider van een opleidingsinstituut voor inlandse onderwijzers en gemeentevorgangers (het “Instituut”) te Batu Merah, Ambon, en in latere jaren als inspecteur van het inlands onderwijs in de residentie Ambon in dienst van het gouvernement. Roskott was door zijn huwelijk (1835) een zwager van G.E. Twijssel, een Ambonse ondernemer die aan het hoofd stond van een der grootste familiebedrijven van de Grote Oost (als contractant van het gouvernement leverde hij onder meer bouwmaterialen, vee en vlees). Hun werknemers zochten de Twijssels onder de “losbandigste en lujjste” Ambonezen die zij konden vinden, doch na verloop van tijd ontwikkelden deze mensen zich tot de ijverigste en geschiktste werklieden die men zich wensen kon.⁴

¹ [C.M. Visser,]“Consideratie en advies van den Gouverneur der Moluksche Eilanden,” 1/9/1851, nr 90a, AMvK 189, Vb 2 juli 1852, nr 2.

² Het woord “zending” kan hier misleidend zijn. Hoewel ter plaatse meestal de naam “Ambon-missie” werd gebruikt ter aanduiding organisatie en werkzaamheden der NZG-zendelingen in de Molukken, waren deze “zendelingen” geen zendelingen in de traditionele zin van het woord. D.w.z. ze werkten niet onder de “heidenen”, maar stonden in de inlandse gemeenten der Indische Kerk. Slechts een enkele maal zochten ze doelbewust ze contacten met niet-christenen. Voor de mislukte pogingen van Jellesma, die tegen de uitdrukkelijke wens van het NZG-bestuur toch onder de “heidenen” ging werken, zie Chr.G.F. de Jong, “‘Vrede door het bloed des Kruises’. Zending J.E. Jellesma’s interpretatie van het devies van het Nederlandsch Zendeling Genootschap”, in *Twée eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen*. Onder red. van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop. Deel 3 in de reeks Uitgaven van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken: Kleine Reeks. (Zoetermeer: Boekencentrum, 1997) 71-90.

³ Men denke bijv. aan de (in Nederland zeer slecht ontvangen) pleidooien van gouverneur-generaal G.A.G.Ph. Baron van der Capellen tot afschaffing van het cultuurstelsel in de Molukken en zijn inspanningen ter bevordering van het volksonderwijs aldaar. Zie bijv. zijn in tal van opzichten humane *Reglement op het binnenlands bestuur en dat der finantien op Amboina en onderhoorigheden* (15 april 1824), in *Staatsblad van Nederlandsch-Indië 1824*, nr 19a. Dit stuk is meer dan een eeuw de basis geweest van het bestuur der Ambonse eilanden. Gepubliceerd in Ch.F. van Fraassen, en P. Jobse, bew., *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1900-1942*. 4 Delen. (Den Haag, 1997) IV, 1-38.

⁴ Zie div. stukken in AA 1535. Blijkens mededeling van dr Chr. van Fraassen (Goes) stamden de Twijssels af van de Duitse natuuronderzoeker George Everhard Rumphius (ca 1627-1702), de grondlegger van de wetenschappelijke bestudering van de flora en fauna van Ned.-Indië. Rumphius arriveerde in 1653 op Ambon waar hij tot 1670, toen hij plotseling door een oogziekte blind werd, verschillende vooraanstaande functies vervulde. Ook daarna heeft hij als adviseur de Compagnie op het gebied van landbouw en

B.N.J. Roskott, ca 1860. Foto eigendom fam. Roskott

Deze aanpak sprak tot de verbeelding en het in 1841 door Roskott gelanceerde idee om op grote schaal schooltuinen te laten aanleggen en te doen beplanten met klappers, koffie- en cacao-bomen kreeg een gunstig onthaal bij de nieuwe gouverneur der Molukken G. de Serière (1842-1845), een voormalige predikant der Indische Kerk en jeugdvriend van de toenmalige gouverneur-generaal P. Merkus (1841-1844).⁵ Men kon de schooljeugd immers niet vroeg genoeg wennen aan het regelmatig verrichten van fysieke arbeid en het vrijwillig dragen van verantwoordelijkheid, zo was de gedachte. Roskott ging zo tevens in tegen het oude, wijdverbreide vooroordeel, dat de inheemse bevolking niet op vrijwillige basis tot iets nuttigs in staat zou zijn en alleen onder de dwang van het cultuurstelsel of in het kader van verplichte herendiensten tot reguliere arbeid te bewegen was.⁶ Voorwaarde was wel, dat ze het goede voorbeeld kreeg en de vruchten kon plukken van eigen inspanningen.⁷ Daar kwam bij dat een deel der opbrengsten der schooltuinen kon worden aangewend als aanvulling van de magere salarissen der schoolmeesters. Dat zou op zijn beurt een heilzame invloed hebben op de arbeidsvreugde der schoolmeesters en zo op het niveau van het volksonderwijs.⁸

Afgezien van de verplichte nageltuinen, de in 1835/1836 met matig succes ingevoerde kaneelcultuur⁹ en enkele Europese koffie- en cacao-plantages, bestond de inheemse landbouw in de Molukken hoofdzakelijk in *shifting cultivation*.¹⁰ Mocht het gelukken de Ambonezen tot een ijverig, landbouwend en voor de markt producerend volk op te voeden, dan zouden niet alleen de staat en de Molukse samenleving (en het oerwoud) daarbij veel winnen. Ook de kerk, die met de komst van Joseph Kam in 1815,¹¹ middenin het turbulente eerste kwart der negentiende eeuw, na de deconfiture van de VOC een nieuwe impuls ontvangen, doch, volgens critici, tot dan toe zo weinig bewijzen van leven en bloei vertoond had, zou er baat bij hebben. “De uitgestrooide zaden zouden in beter toeberede grond vallen”, aldus paraphraseerde Visser de door hem van harte onderschreven, zij het wel zeer materialistische visie op de menselijke natuur van een van zijn voorgangers.¹²

Nadat Roskott's pogingen, begin jaren veertig, tot de aanleg van schooltuinen wegens uiteenlopende oorzaken grotendeels mislukt waren, nam gouverneur Visser het plan opnieuw in overweging. Vanaf 1851 werden, met steun van de regering in Batavia en 's Lands Plantentuin in Buitenzorg, onder leiding van Roskott en mede-gefinancierd door het NZG, schooltuinen aangelegd in een aantal der volkrijkste christennegorijen op het zuidelijke schiereiland van Ambon, Leitimor. Het islamitische volksdeel, de inlandse burgerij¹³ en de christennegorijen elders kwamen,

vestingbouwkunde (zijn vader was architect in Hanau, Dld) nog belangrijke diensten bewezen.

⁵ Over hem, zie “Dominee op leeuwenjacht”, in C. Fasseur, *Indischgasten*, (Amsterdam, 1997) 41-59.

⁶ Dat vooroordeel kwam tot het hoogste niveau voor, zie bijv. het “Algemeen Verslag van het Gouvernement der Moluksche Eilanden over den jare den 1833”, ult. juli 1834, AA 1101.

⁷ Roskott's benadering was o.m. die van H.J. van de Graaff en G.F. Meijlan (juni 1821), die op de vraag “of de inlander in Molukkos by zynen luyen en vadzigen aard wel immer tot het werkzaam leven van eenen landbouw[er] zal te brengen zyn, en of derhalven elk vooruitzicht op eene vermeerdering van cultuur daardoor niet moet verloren gaan” antwoordden dat “Onverschilligheid en traagheid by een volk [- -] niet altijd doorgaan[s] de kenmerken van eenen luijen aard [zyn] alzo wel by gebrek aan voorbeeld en aanmoediging als door onderdrukking de vlyt en nijverheid van een volk spoedig verdoofd kunnen worden” (H.J. van de Graaff en G.F. Meijlan, “Rapport over de Molukkos”, 5/6/1821, nr 8, AMvK 1961, Vb 15 sept. 1849, nr 1, fol. 394). Vgl. P. Merkus, “Rapport”, 21/5/1823, AMvK 474, nr 3, Vb 6 dec. 1825, nr 84.

⁸ Het was vooral de predikant Brumund, die wees op de zeer zwakke financiële positie der Ambonse schoolmeesters en de gevolgen daarvan voor het volksonderwijs, zie bijv. J.F.G. Brumund a. [D. Lenting?], 2/9/1844, AHC 17, bijlage 589.

⁹ De eerste kaneeltuin in de residentie Ambon, enkele duizenden bomen tellende, werd aangelegd bij Hila. De bomen wilden wel groeien, doch de kaneel was van slechte kwaliteit. De “Algemeen Verslag van het Gouvernement Amboina en Onderhoorigheden, over den Jare 1839 (en over de Jaren 1838, 1837, 1836)”, s.a., AA 580.

¹⁰ Een beschrijving van de landbouw in de Molukken vindt men in “Algemeen Verslag van het Gouvernement der Moluksche Eilanden over den jare 1833”, ult. juli 1834, AA 1101; vgl. B.N.J. Roskott, “Tets over het Eiland Amboina wat aangaat deszelfs geographische en statistieke gesteldheid, zeden, gewoonten enz. enz.”, [-/1/1842], ARvdZ 34/5.

¹¹ Zie over de door het NZG uitgezonden Kam: I.H. Enklaar, *Joseph Kam. 'Apostel der Molukken'*, Den Haag: Boekencentrum, 1963.

¹² [C.M. Visser,] “Consideratie en advies van den Gouverneur der Moluksche Eilanden,” 1/9/1851, nr 90a, AMvK 189, Vb 2 juli 1852, nr 2; vgl. C.M. Visser, “De landbouw in de Residentie Amboina in het jaar 1853”, *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. Deel VIII, derde serie, deel II (1859) 19-60.

¹³ De bevolking van Ambon was verdeeld in twee klassen: de *orang bebas*, vrije mensen of burgers, en de *orang neg(eri)*, negorijvolk of inlanders. De burgerij was een gemengde groep en bestond uit Indo-Europeanen, oud-militairen, overgeplaatsten uit de inlandse volksklasse, migranten van Java en andere plaatsen en hun afstammelingen, alsmede uit vrijgelaten slaven en hun nakomelingen. De klasse der inlanders was onvermengd. Zij stamden af van de oorspronkelijke bewoners der Molukken, die de Europeanen tijdens hun verovering van het gebied aantroffen. Als gevolg van strenge wetten en regels betreffende het huwelijk tussen de verschillende

anders dan Roskott had voorgesteld, niet in aanmerking. Dat de christenegerijen op Haruku, Saparua en Nusalaut gepasseerd werden, was welhaast onvermijdelijk wegens het niet beschikbaar zijn van geschikte landbouwgronden (alle gronden daar waren hetzij *dati dusun*¹⁴, hetzij particulier eigendom); doch dat geen enkele islamitische negorij bij de plannen betrokken werd, was in eerste instantie te wijten aan de diepe kloof van wantrouwen en argwaan die tussen het islamitische volksdeel en het koloniale establishment bestond;¹⁵ bovendien bestonden in islamitische negorijen in de Molukken geen gouvernements lagere scholen, het gouvernementsonderwijs was uitsluitend bestemd voor het christelijk deel der natie. Visser formuleerde zijn visie als volgt:

– – – het [lijdt] evenwel geen twijfel, dat ook de aanleg van bedoelde tuinen in de negorijen [van de in hoofdzaak door islamieten bewoonde assistent-residentie Hila en Larike] veel weerzin zal opwekken. Zonder te spreken over de ook hun eigen vadsigheid, kan men als vrij zeker stellen, dat de mahomedanen zich nimmer zouden willen onderwerpen aan eenen maatregel, waardoor hunne kinderen verplicht zouden worden, onder de leiding en het toezigt van Christenschoolmeesters in tuinen te werken, vermits zij daarin zouden willen zien een streven, om hen tot het Christendom over te halen of daarbij in te lijven, en dit toezigt toe te vertrouwen aan de schoolmeesters der mahomedaansche jeugd zou tot weinig of geen resultaten leiden.¹⁶

Kerk en zending in de Molukse maatschappij

Dat deze schooltuinen-onderneming, die paste in het beleid van volksopvoeding (min of meer) op basis van vrijwilligheid dat met de gouverneur der Molukken P. Merkus (1822-1828) zijn intrede had gedaan, geheel mislukt is en alle aangelegde tuinen in 1855 weer verdwenen waren¹⁷ – en daarmee vertrouwen aan NZG- en gouvernementszijde in het nut en de haalbaarheid van dergelijke dure projecten in rook was opgegaan –, neemt niet weg dat ze verschillende aspecten en fasen van de verhouding tussen kerk, zending en staat in een helder licht zet. Een ervan is de zeer nauwe band die toentertijd tussen deze drie bestond: hoewel niet alle bestuursambtenaren kerk en zending even hartelijk gezind waren, trachtten de overheid, de kerk en de zending elkaar voor hun eigen doeleinden te gebruiken. Wat de overheid betrof, hielden die doeleinden volgens gouverneur Merkus (1827) in dat, indien “de inlandsche bevolking zich schikke naar de gebruiken, zeden en zoo mogelijk den godsdienst van de Europeesche overheerschers, moet dit naar mijn inzien, niet dan de wenschelijkste gevolgen te weeg brengen.”¹⁸

Leidde dit standpunt in de eerste helft der negentiende eeuw tot een betrekkelijke harmonie tussen deze drie, na het midden dier eeuw deed zich in de onderlinge betrekkingen een omslag voor: de schooltuinen-onderneming van gouverneur Visser en het NZG markeerde in dit opzicht het einde van een tijdperk en luidde een nieuw in. Enerzijds werd de betrekkelijk bevoorrechte positie van de zending in de Molukken aan banden gelegd, anderzijds werden enkele barrières, die de sociaal-politieke emancipatie van het islamitische volksdeel tot dan toe hadden belemmerd,

volksgroepen vermengden de inlanders zich zelden of nooit met anderen. De vrijheden der burgers waren aanzienlijk groter en hun verplichtingen jegens de staat aanzienlijk geringer dan die der inlanders. Zie P.H. van der Kemp, “Het herstel van het Nederlandsch gezag in de Molukken in 1817”, in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, deel 65 (1911) I, 337-557; II, 559-736; deel 66 (1912) 1-169, spec. I, 484-485; Ch.R. Bakhuizen van den Brink, “De inlandsche burgers in de Molukken”, *Tijdschrift voor Indische Taal, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel 70 (1915) 595-649. De rechten en plichten der burgerij betreffende onderhoud van kerk en school in hun negorij waren geregeld bij het *Reglement op de Burgerij in de Residentie Amboina*, gearresteerd bij besluit van de gouverneur der Molukse eilanden van 16 juli 1828, nr 8. Die privileges maakten de burgerij moeilijk te besturen. Visser verklaarde zijn houding t.o.v. van de burgerij: “Ieder die bekend is met den aard en het karakter der burgers zal dadelijk moeten toestemmen, dat de invoering van zoodanigen maatregel met vele moeilijkheden zal gepaard gaan en zij alles zullen aanwenden om zich of hunne kinderen daaraan te onttrekken.” [C.M. Visser,]“Consideratie en advies van den Gouverneur der Moluksche Eilanden,” 1/9/1851, nr 90a, AMvK 189, Vb 2 juli 1852, nr 2.

¹⁴ *Dati dusun* - landerijen die inlanders van het gouvernement in leen konden ontvangen, met het recht om die te mogen overerven aan hun kinderen, kleinkinderen en andere afstammelingen. Dit recht mocht hen niet ontnomen worden, terwijl ze het zelf ook niet aan derden mochten overdoen. Indien een *dati*-bezitter kwam te overlijden zonder een rechthebbende afstammeling na te laten, dan mocht de regent over de *dati* beschikken ten behoeve van een ander die grond nodig had.

¹⁵ Dat nam niet weg dat het gouvernement sedert 1824 op Ceram de landbouw trachtte te bevorderen, doch die pogingen ontmoetten weinig succes. Zie C.M. Visser a. GGvNI, 1/12/1853, nr 128, AAS s104, AD 25 jan. 1854, nr XIV.

¹⁶ Scholen bestonden alleen in christen-negorijen, niet in islamitische negorijen. Islamitische beambten onderwezen de jeugd weliswaar in het lezen, doch dat maakte onderdeel uit van door islamitische beambten gegeven godsdienstondericht. De overheid had hier geen bemoeienis mee, financierde het niet en achtte het uiterst gebrekkig. Zie bijv. “Algemeen Verslag van het Gouvernement Amboina en Onderhoorigheden, over den Jare 1839 (en over de Jaren 1838, 1837, 1836)”, AA 580; “Algemeen verslag der afdeeling Saparoea en Haroekoe over het jaar 1864”, 2/1/1865, AA 1571.

¹⁷ “Algemeen verslag van den staat van het Onderwijs of Schoolwezen in Nederlandsch Indië over het jaar 1854”, s.a., AHCO 18/2.

¹⁸ P. Merkus a. Comm. Gen., 31/3/1827, nr La B, AMvK 606, Vb 14 maart 1828, nr 61.

geslacht. Dit hield in dat het beleid van het gouvernement in de Molukken ten aanzien van christendom en islam aan evenwichtigheid won – om zich in het laatste kwart der negentiende eeuw weer op de christenheid te richten.

1. De eerste fase in de betrekkingen: een belangrijk fundament der kerk

Dat kerk en christendom al ruim drie eeuwen stevig in de Molukse maatschappij waren verankerd, was niet in de laatste plaats te danken aan het bestaan van een kleine maar invloedrijke Europese en Indo-Europese elite, wier vertegenwoordigers sinds generaties sleutelposities innamen binnen het overheidsapparaat, de kerk, het bedrijfsleven en andere sectoren van de *civil society*. Het geslacht Twijssel behoorde daartoe. Men komt dikwijls dezelfde namen tegen, als Hoedt, Timmerman, Twijssel, Rijkschroeff, Den Hartog, Grenier en Bernard. Ze zaten in de kerkeraad, waren lid van het bestuur van het Ambonse hulpzendinggenootschap, zaten in de Subcommissie van onderwijs, in het bestuur van het Weeshuis en in dat van het Diakonie-armenfonds. Hun namen kwamen ook voor op de intekenlijsten die de kerkeraad deed circuleren ten behoeve van bijvoorbeeld bijzondere uitgaven voor de kerk, en op die van het Ambonse Medewerkend Bijbelgenootschap voor een herdruk van bijbels en psalmboeken.¹⁹ Het waren tevens hun kinderen die de schoolbanken van de (eerste) gouvernementale lagere school te Ambon bevolkten.²⁰

Aldus vormden de Indo-Europese gemeenschap, het gouvernement en (een deel van) de Europese gemeente van de Indische Kerk te Ambon elkaars ‘natuurlijke’ bondgenoten in de vormgeving van de Ambonse maatschappij; vertegenwoordigers van deze drie geledingen hadden zitting in de voor de NZG-zendingen belangrijkste maatschappelijke organen. Hoewel sommige zendingen wel eens klaagden over onverschilligheid en lauwheid onder de leden van het bestuur van het hulpgenootschap ten aanzien van hun werk, was tot aan het midden der eeuw van onderling antagonisme nauwelijks of geen sprake. In tegendeel, de samenwerking was over het algemeen prettig en de zendingen J. Kam, J.F. Bormeister, P. Keyser, B.N.J. Roskott en W. Luijke (tweede huwelijk) huwden allen jonge dochters uit deze aanzienlijke kringen.

Dat de Indische Kerk van Ambon niet altijd even ijverig de geestelijke verzorging der inheemse christenen behartigde, werd al in de dagen van Joseph Kam (1815-1833) als probleem ervaren. Men kon zich toen evenwel met recht beroepen op de chaotische tijden – twee maal een bestuursoverdracht van de Molukken van Engelse in Nederlandse handen, 1808 en 1817, de bloedige Patimura-opstand in 1817 – en op het feit dat Kam’s werkerrein, in feite de gehele Grote Oost, veel te uitgestrekt was voor één zending. Wat betreft het volksonderwijs liepen de meningen uiteen: sommigen vonden dat gebrekkig,²¹ anderen beoordeelden het als “erg goed”.²²

Doch enkele decennia later was de situatie nauwelijks veranderd, althans als men afgaat op de voortdurende stroom klachten over de “verwaarloosde” staat der inheemse gemeenten en het “oppervlakkige” geloofsleven der inlanders, die Batavia en Nederland bereikte. De belangrijkste oorzaak was, volgens ingewijden, niet zo zeer een gebrek aan predikantsplaatsen, als wel het feit dat de te Ambon benoemde predikanten – de gemeente had twee vaste predikantsplaatsen, een voor de Europese en een voor de Maleise afdeling – ofwel binnen korte tijd na aankomst weer vertrokken, ofwel spoedig overleden, ofwel het Maleis niet beheersten en (mede) daardoor niet of nauwelijks op tournee gingen, de verzorging der inheemse gemeenten aldus aan de zendingen of de gemeenteoudsten en schoolmeesters overlatend.²³ Doch het aantal zendingen werd als te gering beoordeeld: de bestaande 60 à 70 inlandse gemeenten

¹⁹ A.A. Ellinghuysen, GdMe, “Inteekenings Lijst voor het medewerkend Bijbel Genootschap over 1835”, s.a., AA 1080c.

²⁰ De bevolking van de wijken binnen de stad Ambon telde in 1833: 46 Europeanen en hun 1.017 afstammelingen (Indo-Europeanen), 3.680 inlandse christenen (geen christen-burgers), 1.525 islamieten (zowel inlanders als burgers), onder wie enkele Arabieren en andere vreemdelingen, 447 Chineezers, alsmede 1.549 slaven en vrijgegeven slaven. Totaal 8.264 zielen. Zie “Generaal Overzicht der zielsbeschrijving”, bijlage bij: “Algemeen Verslag van het Gouvernement der Moluksche Eilanden over den jare 1833”, ult. juli 1834, AA 1101.

²¹ Voor het onderwijs op de volksscholen werd alleen uit de bijbel gebruikt, omdat er gebrek bestond aan goede leerboeken. De meeste schoolmeesters hadden geen andere kennis dan alleen van de bijbel, aldus de AR van Saparua en Haruku, J. van der Eb, “Verslag van den Staat der Residentie Saparoea, 1830,” 20/5/1830, AA 1072a.

²² “Algemeen Verslag van het Gouvernement Amboina en Onderhoorigheden, over den Jare 1839 (en over de Jaren 1838, 1837, 1836)”, s.a., AA 580.

²³ Om een voorbeeld te noemen: Luijke constateerde in 1856 dat sommige gemeenten langs de baai van Ambon geen bezoek van een predikant of andere “christenleraar” gehad hadden sinds hij daar in 1848 een rondreis gemaakt had. Zie sub 9 maart, “Kort Verslag der Werkzaamheden van W. Luijke. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zending-genootschap te Rotterdam. Van April 1855 tot en met Maart 1856”, 10-6-1856, ARvdZ 24-5; Wai en omgeving (Oost-Ambon) hadden tussen bezoeken in 1841 en 1856 slechts eenmaal, in 1853, een kort bezoekje gehad van een predikant, die bovendien geen Maleis sprak en zich van tolken moest bedienen. Zie sub 30 aug., “Kort verslag der Werkzaamheden van W. Luyke. Aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendinggenootschap te Rotterdam. Over April 1856 tot en met Maart 1857”, 2-5-1857, ARvdZ 24-5.

hadden geen twee of drie zendelingen nodig, maar tien of meer, wilde men resultaten zien.²⁴

2. De tweede fase: de “vijftigers” en het “contract van 1854”

In 1842 werd daarom besloten het aantal predikanten te Ambon uit te breiden van twee naar vier, waarvan één, met standplaats Saparua, belast werd met de zorg voor de gemeenten op de eilanden buiten Ambon.²⁵ Doch al snel bleek dat dit besluit wegens gebrek aan kandidaten onuitvoerbaar was. Toen Roskott hierop voorstelde om twee predikanten te vervangen door een aantal zendelingen, reageerden sommigen in Batavia en Den Haag om uiteenlopende redenen weliswaar afwijzend – predikanten door zendelingen vervangen werd met name in de Indische Kerk onaanvaardbaar geacht –, doch mede dankzij de steun van Van Rhijn, die eind jaren veertig de Molukken aandeed tijdens een inspectiereis langs een aantal zendingsvelden van het NZG,²⁶ werd bij Koninklijk besluit van 18 mei 1854 (“het Contract van 1854”)²⁷ bepaald dat twee predikanten vervangen werden door zes zendelingen. Daartoe werden aangewezen R. Bossert (1854-1880), C.G. Schot (1855-1862), J.J. Bär jr (1856-1884), A. van Ekris (1856-1868), M. Teffer (1856-1863) en J.J. Verhoeff (1856-1872). Later werd dit aantal met L. Tobi (1859-1865) uitgebreid tot zeven.

Hoe anders was de positie van deze generatie der “vijftigers” ten opzichte van gouvernement en Indische Kerk dan die van hun voorgangers. Hoewel de kerkrechtelijke kant van hun positie nooit geheel bevredigend geregeld is geweest – aan wie waren ze verantwoording schuldig: aan het gouvernement? aan de kerkeraad van Ambon? aan het Kerkbestuur (het bestuur over de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië) te Batavia? aan het NZG? –, werd bepaald dat het de gouverneur-generaal te Batavia was, die hun standplaatsen en werkkringen aanwees, terwijl ze ook hun bezoldiging rechtstreeks van het bestuur ontvingen. Doch gouvernementsambtenaren waren ze niet en ze konden aan hun positie slechts in zeer beperkte mate aanspraak ontlenen op pensioenen, weduwnpensioenen, ziekteverlof en andere faciliteiten die voor “reguliere” overheidsdienaren wel bestonden.²⁸

Van Rhijn

Een der voornaamste aanleidingen tot het opleggen van deze en andere, hun dagelijkse arbeid geldende restricties was gelegen in het optreden van Van Rhijn. Enerzijds maakten zijn pleidooien voor uitbreiding van het aantal zendelingen in de Molukken indruk binnen het NZG en op het Ministerie van Koloniën, anderzijds had zijn kritiek op het kerkelijk leven in de Molukken²⁹ veel kwaad bloed gezet in kringen van het gouvernement, de Indische Kerk en de Haagse Commissie.³⁰ Het gouvernement hoopte enerzijds via de overeenkomst met het NZG de noodzakelijk versterking van de Indische Kerk in de Molukken te vinden, doch wenste anderzijds geen risico te lopen ten aanzien van de gezagsgetrouwheid en handelbaarheid van de nieuwe, door het NZG ter beschikking gestelde dienaren. Het NZG-bestuur in Rotterdam kon zich hierin geheel vinden, de “vijftigers” niet. Een factor, die voor veel betrokkenen de ontwikkelingen ondoorzichtig maakte, was de met verlies van kerkelijke privileges gepaard gaande scheiding van kerk en staat, die in deze jaren in een aantal opzichten – met name binnen het onderwijs – werd doorgevoerd. Desalniettemin verwachtte gouverneur Visser veel van het beschikbaar komen van extra zendelingen voor de volksontwikkeling, met name in de meer geïsoleerde streken, waarom hij het dan ook van harte bij zijn superieuren had aanbevolen.³¹

Reisbeperkingen

Waren voordien de zendelingen vrij om te gaan en staan waar ze wilden en te spreken wat en met wie ze wilden, ja

²⁴ B.N.J. Roskott, “Iets over het Eiland Amboina wat aangaat deszelfs geographische en statistieke gesteldheid, zeden, gewoonten enz. enz.”, [-/1/1842], ARvdZ 34/5.

²⁵ Zie hierover MvMK a. MvS, 25/8/1841, plus bijlagen, AMvK 1388, Vb 25 aug. 1841, nr 26/421; MvK a. MvS, 30/7/1842, Litt. A, nr 10, plus bijlagen, AMvK 1455, Vb 30 juli 1842, nr 10; MvK a. MvS, 28/8/1842, plus bijlagen, AMvK 1460, Vb 29 aug. 1842, nr 5.

²⁶ L.J. van Rhijn, *Reis door den Indischen Archipel in het belang der Evangelische Zending*. Rotterdam, 1851.

²⁷ In: AAS b337/s101, Bt 18 mei 1854, nr 5.

²⁸ MvK a. de Koning, 20/1/1854, Lett. A, nr 9, AAS b337/s101, Bt 18 mei 1854, nr 5.

²⁹ Zie bijv. Van Rhijn, *Reis*, 448-450.

³⁰ De Haagse Commissie behartigde de belangen van de Indische Kerk in Nederland. Haar officiële naam luidde: Commissie tot de Zaken der Hervormde [of: Protestantsche] Kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië. Deze commissie was bij Kon. besluit van 4 sept. 1815, nr 5 (ADHE 1637) belast met “a. het doen van alle voorstellen welke zij tot welzijn der Indische Kerken noodig mogten oordeelen. b. ten welken einde de Commissie goede Correspondentie zal houden, met de hier te lande bestaande bijbel- en Zending-Genootschappen, ter bevordering der Godsdienstige belagen van de Indische Kerken. c. het rapporteren op alle stukken welke, van Gouvernementswege, in hare handen mogten worden gesteld, en d. het kosteloos afnemen van alle Examina van proponenten voor Oost- en West-Indiën bestemd, alsmede de bevestiging der Predikanten”.

³¹ C.M. Visser a. GGvNI, 1/12/1853, nr 128, AAS s104, AD 25 jan. 1854, nr XIV.

beschouwden in de jaren twintig en dertig de meeste regenten het als een grote eer als J. Kam, P. Keyser of C.L. Ruden hun negorij bezochten en hun scholen inspecteerden, kinderen doopten, belijdenis afnamen, nieuwe kerkgebouwen formeel in gebruik namen, twisten beslechtten, in de meest uiteenlopende kwesties advies uitbrachten en huwelijken voltrokken, de generatie der “vijftigers” was verplicht alvorens een tournee in hun ressort te maken schriftelijk vergunning van het hoofd van het plaatselijk bestuur aan te vragen. Deden ze dat niet, dan moesten ze niet alleen alle reiskosten zelf betalen, doch dan weigerden de hoofden der te bezoeken dorpen meestal hen te ontvangen – er waren zelfs Europese bestuursambtenaren die de hoofden instrueerden geen zendelingen te ontvangen wier bezoek niet door het bestuur was goedgekeurd en officieel aangekondigd.

Islamitische negorijen

Een tweede, zo mogelijk nog ernstiger restrictie, was dat het deze zendelingen nadrukkelijk verboden was islamitische negorijen te bezoeken, laat staan aldaar bekeringswerk ter hand te nemen. Hiermee kwam (voorlopig) een eind aan de regel dat bekeringswerk van islamieten onder christenen wel, doch dat van christenen onder islamieten en andere niet-christenen niet verboden was en zelfs werd aangemoedigd.³² Hoofden die klaagden over zendelingen werd de verzekering gegeven dat het gouvernement de vrije uitoefening van iedere godsdienstige gezindheid niet alleen toeliet, maar ook waarborgde.³³ Dat kon niet verhinderen dat zending Tobi alle islamieten uit zijn negorij Haruku trachtte te verjagen toen die weigerden zijn wensen ten aanzien van de zondagsrust te honoreren.³⁴ Zijn strijd was echter tevergeefs, conflicten tussen zendelingen en hoofden, zowel islamitische als christelijke, werden door het gouvernement thans doorgaans ten voordele van de hoofden beslecht. Het is sommige dorpshoofden zelfs gelukt om door middel van al of niet subtiele terreur de zending in hun dorp tot vertrekken te bewegen – onder wie Tobi. Het gouvernement wist er in de regel van, doch greep zelden in.³⁵

Onderwijs

Een andere heikele kwestie was het verbod aan de “vijftigers” om zich met het volksonderwijs in hun ressort te bemoeien. Roskott was wel in staat een- of tweemaal per jaar in zijn functie van gedelegeerde van de Subcommissie van onderwijs de scholen op Ambon-eiland te bezoeken, doch niet die op de overige eilanden. Dat betekende dat enkele tientallen schoolmeesters op Haruku, Saparua, Nusalaut, Ceram, Bonoa, Manipa en Buru het zonder toezicht moesten stellen, wat ten koste ging van de kwaliteit van het onderwijs en de godsdienstige opvoeding der schooljeugd. Sedert de dagen van Kam was het in beginsel openbare gouvernementsonderwijs in feite een verlengstuk van de kerk: eerst Kam en na hem Roskott leidden onderwijzers voor de volksscholen op, terwijl de laatste bovendien zeer productief was in het vervaardigen van lesmateriaal voor onderwijzers en scholieren, lesmateriaal dat, ongeacht het vak, een sterk christelijke geest ademde – ook het islamitische onderwijs in de Molukken stond geheel in dienst van de godsdienstige opvoeding, zij het dat dat niet door de overheid gefinancierd en gecontroleerd werd. Bovendien hadden vóór 1850 ook de overige zendelingen het toezicht op de gouvernementsscholen in hun ressorten. Dat hield in dat ze, soms in gezelschap van de gouverneur of resident, de scholen bezochten, examens afnamen en kleine beloningen aan de ijverigsten der leerlingen uitdeelden, schoolmeesters voor ontslag, overplaatsing of bevordering voordroegen, en soms ook zelf voor de klas stonden of aparte schooltjes voor kinderen van hoofden openden.

Dat in de jaren vijftig de gouvernementsscholen en de schoolmeesters aan het opzicht der zendelingen werden onttrokken,³⁶ is voor de conferentie van zendelingen herhaaldelijk aanleiding geweest krachtig te protesteren. De kwestie stond ook hoog op de agenda van de onderhandelingen over verlenging van het “Contract van 1854”, dat voor

³² In 1833 stond de “priester” (*imam*) Laturio Manuputtij uit Iha op Ceram onder politietoezicht, omdat hij in de negorij Itawaka (Saparua) “op eene heimelijke wijze” elf christen inlanders had besneden, zie “Opgave der te Amboina aanwezige staatsgevangenen en personen staande onder de surveillance van de politie onder ultimo December 1833”, bijlage bij: “Algemeen Verslag van het Gouvernement der Moluksche Eilanden ove den jare 1833”, ult. juli 1834, AA 1101.

³³ AR Saparua/Haruku, a. GdMe, 10/9/1856, nr 180, AMvK 1219, Vb 22 juli 1862, nr 30.

³⁴ L. Tobi a. GdMe, 3/1/1862, 4/3/1862, ARvdZ 24/1/B.

³⁵ Zie bijvoorbeeld over L. Tobi, die gedwongen werd Haruku te verlaten, Gb 16/4/1865, nr 16, en bijbehorende stukken in dossier AAS, Bt 16 april 1865, nr 16. Hetzelfde overkwam de zendelingen Schot, Teffer en Verhoeff.

³⁶ Op tien na waren alle inlandse scholen in de Molukken gouvernementsscholen. Die tien uitzonderingen waren de scholen in Alang, Wai, Galala, Lata, Waihero, Poka, Waisamu, Loki, Hila en Negeri-lama. Deze scholen, overwegend bezocht door kinderen uit de burgerij, werden door het NZG gefinancierd. Ze werden omstreeks 1860 echter op voorstel van Roskott aan het gouvernement overgedragen. Zie “Kommissariaal van den 7de December 1857 La Z.”, AA 1533.

10 jaar gesloten was en in 1864 afliep.³⁷ Ze werd dermate ernstig geacht, dat men de ondergang van de zending als geheel vreesde, in de woorden van Roskott, begin 1858: “Doch gesteld nu eens, wanneer door den loop van tijden en omstandigheden, onze inlandsche scholen niet meer die ondersteuning, en dat zorgvuldig toezigt zouden kunnen genieten, als thans, zou er dan niet vreeze bestaan, dat bij gemis der leidende en zorgende hand, dit gebrek aan zelfstandigheid al spoedig een totaal verval van al onzen arbeid zoude na zich slepen?!”³⁸ – op de achtergrond speelde de invoering in Nederland van nieuwe liberale onderwijswet van 1857 (in Nederlands-Indië van kracht sedert 1871³⁹), die bepaalde dat het curriculum van met overheidsgeld gefinancierde scholen geen godsdienstig onderwijs mocht bevatten.⁴⁰

Ook Roskott's bewegingsruimte werd kleiner. Zijn dominante positie in het openbare onderwijs werd van verschillende kanten kritisch onder de loep genomen en hij werd zelfs in de landelijke pers aangevallen.⁴¹ De Raad van Indië achtte het ontoelaatbaar dat schoolmeesters aan gouvernementsscholen opgeleid werden aan een particuliere instelling.⁴² Het vertrek van Roskott in 1864, toen hij door het NZG op beschuldiging van overspel werd ontslagen en ook het gouvernement hem ontsloeg en het Instituut te Batu Merah sloot, maakte, in combinatie met het verbod op godsdienstonderwijs op gouvernementsvolksscholen⁴³ en enkele andere overheidsmaatregelen, de weg vrij voor een grotere participatie van het islamitische volksdeel aan het onderwijs. Althans dat was de bedoeling. Het gouvernement ging er niet toe over scholen in islamitische negorijen te openen. Hoewel J.J. Bär jr niet moe werd de aandacht te vestigen op de treurige staat van het gouvernementsonderwijs,⁴⁴ wist Bossert zijn invloed op de schoolmeesters in zijn ressort grotendeels terug te winnen,⁴⁵ terwijl in de jaren tachtig de Indische Kerk via de oprichting van eigen scholen haar greep op de jeugd herwon en versterkte.⁴⁶ Daarnaast bleven nog lang na de sluiting in 1864 van Roskott's “Instituut” deszelfs abiturienten werkzaam op gouvernementsvolksscholen en waren de aan de in 1874 te Ambon ter vervanging van het “Instituut” opgerichte gouvernementsschool opgeleide onderwijzers vrijwel allen van christelijken huize.⁴⁷

³⁷ Zie de “Concept overeenkomst van de Regering met het Nederlandsche Zendeling genootschap, met betrekking tot de inlandsche Christelijke Gemeenten op het eiland Amboina en Onderhoorigheden,” bijlage bij brief Hb NZG a. MvK, 27/5/1862, AAS b337/s101, Bt 27 dec. 1863, nr 2; zie ook Hb NZG a. Kb, 20/5/1863, Brievenboek Hb NZG 1862-1865, fols. 56-61, ARvdZ 20/V.

³⁸ “Algemeen verslag aangaande den staat van het onderwijs in de inlandsche Christen Scholen der Residentie Amboina en onderhoorigheden over het jaar 1857. Opgemaakt door den Schoolopziener voor de inlandsche Scholen B.N.J. Roskott”, s.a., ARvdZ 34/5.

³⁹ Kon. besluit van 3 mei 1871, nr 17. Deze wet kreeg in Ned.-Indië bekendheid onder de naam “Grondslagenbesluit”.

⁴⁰ Zie H. Kroeskamp, *Early Schoolmasters in a developing country. A history of experiments in school education in 19th century Indonesia*, (Assen, 1974) hfdst. vi, viii. In 1874 kwam een subsidieregeling voor bijzondere scholen. Deze regeling gaf alleen gelegenheid voor godsdienstonderwijs buiten de normale schooluren. S.C. Graaf van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending. Oegstgeest 1897-1942*, (2 delen; Den Haag, 1981) II, 621.

⁴¹ Het *Bataviaasch Handelsblad* van 29 aug. 1863, nr 69, bevatte een kritisch artikel over het inlands onderwijs op Ambon, waarin betoogd werd dat de opleiding van schoolmeesters te Batu Merah (Roskott's Instituut) eenzijdig was, dat de schoolmeesters door Roskott geplaatst werden en niet door het gouvernement, dat de schoolboeken alleen door Roskott aangewezen en ingevoerd werden, dat op sommige scholen de bijbel het enige schoolboek was, dat de inlandse schoolmeesters zich schuldig maakten aan knoeierijen, dat na geconstateerd onzedelijk gedrag van een schoolmeester de betrokkene niet ontslagen maar eenvoudig overgeplaatst werd. Roskott bestreed alle beschuldigingen en sprak als vermoeden uit dat de auteur van het artikel de (laatste) gouverneur der Molukken H.M. Andree Wiltens was, of dat het op zijn minst door hem was geïnspireerd. Gelet op het negatieve oordeel dat gouverneur Andree Wiltens had over de staat van de Ambonse zending, die hij bij zijn komst in de Molukken aantrof, is dat geheel niet uitgesloten. Zie B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 29/12/1863, B.N.J. Roskott a. Red. Bat. Handelsblad, 20/1/1864, beide stukken in ARvdZ 34/5.

⁴² Zie het advies van de Raad van Indië van 5 juli 1864, AAS b337/s101, Bt 4 okt. 1864, nr 23.

⁴³ Volgens Bossert was dat een initiatief van gouverneur H.M. Andree Wiltens, zie R. Bossert a. Hb NZG, 21/6/1866, ARvdZ 64/4/4.

⁴⁴ Zij bijv. J.J. Bär jr a. Hb NZG, 28/6/1869, ARvdZ 18/2.

⁴⁵ In de jaren zestig kwamen op de derde maandag van elke maand alle meesters van het eiland bij hem thuis. Hij onderwees hen dan in de beginselen der christelijke godsdienst, kerkgeschiedenis, aardrijkskunde, gemeentewerk zoals het geven van catechisatie, homiletiek, en andere zaken. R. Bossert a. Hb NZG, 24/7/1871, ARvdZ 64/4/4.

⁴⁶ Daartoe opende de Indische Kerk eigen “godsdienstscholen”, bestemd voor catechetisch onderwijs der jeugd. Het aantal dezer scholen, waarvoor van het gouvernement subsidie ontvangen werd en waar soms ook in andere dan louter godsdienstige vakken werd onderwezen, bedroeg in 1886 24; hoewel ze aanvankelijk geleid werden door inlandse leraars die geen enkele vakopleiding genoten hadden, was de belangstelling groot: in 1886 werden deze scholen door omstreeks 1.000 kinderen bezocht (gewesten Ambon en Ceram). Ook richtte de kerk in de jaren tachtig christelijke volksscholen op in negorijen waar geen gouvernement lagere scholen waren. In 1885 werd de hulpprediker B.C. Körnfeldt belast met de opleiding van inlandse leraars voor beide schooltypen, zodat na enkele jaren later het peil van het christelijk onderwijs in de Molukken begon te verbeteren. “Verslag van het Inlandsch Onderwijs in het ressort van den Adjunct Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs in de Molukken 1886”, s.a., ARvdZ 60/5; “Algemeen verslag van de residentie Amboina en Onderhoorigheden met uitzondering van de assistent residentie Banda over het jaar 1885”, s.a., AA 853.

⁴⁷ J.W. Gunning, “Dagboek van mijn reis naar Nederl. Indië”, 1899-1901, ARvdZ 53/5.

Doop van “onechte” kinderen

Dan was er de kwestie van de doop van buiten de echt geboren kinderen. Met name ten aanzien van deze kwestie manifesteerde zich keer op keer verschil van inzicht tussen de kerkeraad en het gouvernement enerzijds en de meeste “vijftigers” anderzijds. De kerkeraad volgde het gouvernement in zijn standpunt dat in godsdienstige aangelegenheden van dwang nooit sprake mocht zijn. Doch afgezien van enige nuance in tact en temperament weigerden de meeste “vijftigers” de doop aan kinderen wier ouders ongehuwd waren, tenzij gewichtige redenen zich tegen een huwelijk verzetten (bijv. in geval van overlijden van een der ouders, of wanneer de vader onbekend dan wel met een ander gehuwd was). Doch ze volgden hierbij niet dezelfde gedragslijn en het NZG-bestuur weigerde, ondanks herhaalde verzoeken, een instructie in deze kwestie te doen uitgaan.⁴⁸ Het resultaat was niet alleen heftige discussies op de conferenties van zendelingen, maar ook blijvende verwijdering tussen een aantal van hen en lasterlijke, anonieme brieven over elkaar aan het NZG-bestuur en aan het gouvernement.⁴⁹

Tot groot ongenoegen der zendelingen, togen de ongehuwde ouders dan naar Ambon, waar de regeling bestond dat kinderen die geboren waren uit een wettig gesloten huwelijk op de laatste zondag van de maand gedoopt werden, terwijl buitenechtelijk geboren kinderen op de eerste zondag van de maand gedoopt werden.⁵⁰ Hoewel Roskott herhaaldelijk bij zijn jongere collega's aandrong op het betrachten van zo groot mogelijke voorzichtigheid en op het tonen gevoel voor het haalbare in deze zaak, hebben zich herhaaldelijk scherpe conflicten voorgedaan tussen zendelingen en de kerkeraad, waarbij ook het bestuur betrokken raakte.

De kerkeraad van Ambon

Vervolgens was er de reeds aangeduide kwestie van de kerkrechtelijke positie der “vijftigers”. Omdat het “Contract van 1854” hierover niet duidelijk was en er uiteenlopende visies ter zake bestonden, heeft de kerkeraad van Ambon getracht de zendelingen nauwer aan zich te binden. Dat gebeurde ook uit angst voor een ongecontroleerde toevloed van zendelingen, geschrokken als men was toen de Zettense predikant O.G. Heldring in 1855 (tevergeefs) de regering had aangeboden een viertal (Duitse) zendeling-werklieden naar de Molukken te zenden ter leniging van de veronderstelde nood der inheemse christenheid, waarover hem van bevriende Engelse zijde berichten bereikt hadden.⁵¹

Hiertoe stelde de kerkeraad in 1859 een overigens in voorzichtige bewoordingen gevatte “Voorloopige Regeling omtrent de verhouding van den Kerkeraad te Amboina tot de Inlandsche Christen gemeenten op Amboina” op⁵², waarin eraan herinnerd werd dat alle inlandse christengemeenten op de eilanden Ambon, Haruku, Saparua, Nusalaut, Ceram, Bonoa, Manipa en Buru dezelfde oorsprong, zeden, taal en (godsdienstige) leermiddelen hadden en tezamen de Ambonse afdeling der Protestantse Kerk in Nederlands-Indië vormden. Het was de kerkeraad van Ambon, die, namens het Kerkbestuur in Batavia, belast was met het bestuur over deze gemeenten alsmede over de aldaar werkzame zendelingen, al werd hen wel enige ruimte gelaten hun werkzaamheden naar eigen inzicht in te richten. Klachten over de zendelingen moesten aan de raad worden doorgegeven, die ze doorgaf aan het gouvernement en het Kerkbestuur te Batavia. Dat was altijd zo geweest en dat zou zo te blijven, althans volgens de kerkeraad.

Doch de verstandhouding tussen beide partijen, de kerkeraad en de “vijftigers” was van meet af aan verstoord en als forum van overleg tussen de Indische Kerk te Ambon en de zendelingen heeft de raad weinig of niets betekend. Zowel het bezoek van Van Rhijn en de daaruit voortgekomen opheffing van twee predikantsplaatsen waren daaraan debet, als ook de conflicterende inzichten in kerkelijke en maatschappelijke kwesties tussen zendelingen en sommige predikanten. Luijke (achtereenvolgens te Haruku, Ambon-stad, Hutumuri en Rumahtiga op Ambon) zag tot zijn afschuw dat op door de kerk gehouden venduties ook *De Dageraad* te koop werd aangeboden, het tijdschrift van de

⁴⁸ L. Tobi a. Hb NZG, 24/3/1860, ARvdZ 24/1/B.

⁴⁹ Bedoelde brieven waren niet anoniem, doch gouvernement en NZG-bestuur weigerden de afzenders openbaar te maken. Vgl. over de tactloze Verhoeff: J.J. Bär jr a. Hb NZG, 22/2/1871, ARvdZ 18/2. Roskott was vaak het mikpunt van uit jaloezie en afgunst op zijn maatschappelijke positie geboren schimpscheuten van collega's. B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 6/8/1860, ARvdZ 34/5. De slechte onderlinge verstandhouding was een der voornaamste redenen dat Roskott zich lang verzet heeft tegen de introductie van conferenties van zendelingen in de Molukken. B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 21/9/1858, ARvdZ 34/5. Vgl. R. Bossert a. Hb NZG, 15/5/1857, ARvdZ 64/4/4. L. Tobi a. Hb NZG, 10/1/1862, ARvdZ 24/1/B.

⁵⁰ Zie sub juni 1842 in “Extract Journaal van W Luyke aan het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam. Behelzende de voornaamste bijzonderheden van Januarij – December 1842”, ARvdZ 24/5.

⁵¹ Zie O.G. Heldring a. MvK, 18/1/1855; MvK a. O.G. Heldring, 8/2/1855, beide in AMvK 401, Vb 8 febr. 1855, nr 5.

⁵² In: ARvdZ 34/5.

gelijknamige vereniging van vrijdenkers⁵³, “waar de moderne rigting zoo aangrenzend is”, en raadde zijn gemeentelieden aan om, indien ze Ambon-stad bezochten, niet bij een der predikanten ter kerke te gaan.⁵⁴ De predikant Th.C.M. Hanegraat (1852-1854) had volgens Roskott’s “boezemvriend”, de gouvernementssecretaris J. Hoedt, “van den kansel het verzoenend lijdend en sterven van onzen Heer verloochend”.⁵⁵ Hanegraat van zijn kant achtte een puissant rijk en invloedrijk man als Roskott niet geschikt als opleider van inheemse schoolmeesters en trachtte het “Instituut” te sluiten, terwijl ook Luijke geen genade vond in zijn ogen.⁵⁶

Daartegenover stond dat Hanegraat’s aanneming van lidmaten in de inlandse gemeenten veel kritiek opriep, daar de zendelingen er naar hun zeggen schade van ondervonden. Zendeling J.J. Bär jr (Wai op Ambon) merkte op: “In verscheidene negoryen zyn er velen die D^s Hanegraat’s Lidmaten genoemd worden. Het zyn dezulken die nooit, laat ik liever zeggen, bijna nooit in de kerk komen. Die toen het Onze Vader kende en daarbij lust had lid van de gemeente te worden, die werd door Zyn Eerw. zonder aarzeling aangenomen. Natuurlyk dat ieder zeer tevreden moest zyn. En dat men thans den Zendeling zuur aanziet, wanneer hy om de geringe kennis velen moet afwyzen.”⁵⁷ Ook de als frivol veroordeelde levensstijl van de predikant E.J.C. van den Berg (1854-1857) – hij hield van een goed glas – ontlokte kritiek aan de “vijftigers”,⁵⁸ van wie C.G. Schot, een streng man, zelfs simpel vioolspel op bruiloften ontoelaatbaar oordeelde en de door Joseph Kam in de kerk ingevoerde fluitorkesten en ook alle andere vertier in zijn negorij Hutumuri verbood, en uit beginsel geen recepties en andere feestelijkheden der (Indo-)Europese elite te Ambon bezocht.⁵⁹

Besluiten van gewicht over het werk der “vijftigers” werden niet te Ambon maar op het Loo, in Den Haag of in Batavia genomen; de bemoeienis van de predikanten en de kerkeraad is immer beperkt van aard en omvang geweest. Hoewel Luijke en Roskott lid van de raad zijn geweest, zijn beide partijen er bijvoorbeeld niet in geslaagd kwesties als de doop van buitenechtelijk geboren kinderen, de duur van catechetisch onderwijs en de toelaatbaarheid of wenselijkheid van kerkelijke tucht naar tevredenheid op te lossen; slechts bij hoge uitzondering boog een zendeling het hoofd voor de wensen van de raad en ook de kerkeraad van zijn kant is niet of nauwelijks aan de klachten der “vijftigers” tegemoet gekomen.⁶⁰

Reacties der zendelingen

Niet alleen is de relatie van de “vijftigers” met de kerkeraad weinig bevredigend geweest, ook hun relatie met het NZG werd zwaar op de proef gesteld. De kern van het probleem was dat ze zich zendelingen voelden, daarvoor ook opgeleid waren, doch binnen de Indische Kerk werkten en zich hadden te voegen naar bestaande tradities, gebruiken en gevoeligheden – die hen niet aanstonden. Dat ze in de uitoefening van hun dagelijks werk in hun bewegingsvrijheid werden beperkt en ze afhankelijk waren van de “luimen van ambtenaren”,⁶¹ bracht Verhoeff ertoe het NZG-bestuur openlijk van verraad aan het Evangelie te beschuldigen en van een knieval voor de “Groningers” en het “modernisme”;⁶² een ander, Tobi, wierp het NZG-bestuur voor de voeten een pact met de duivel te hebben gesloten;⁶³ weer een

⁵³ *De Dageraad* was de naam van zowel een tijdschrift als een vereniging van vrijdenkers, die beide waren opgericht in de jaren vijftig van de negentiende eeuw. Ten bate van de natuurwetenschap en gebaseerd op haar methoden en inzichten, concentreerde men zich op de strijd tegen kerk en theologie. Deze vrijdenkers (de “dageraads mannen”) werden ook wel genoemd de “Gebroeders dag en nacht”. Deze beweging was ook in Ambon en Banda vertegenwoordigd, zie bijv. M. Teffer a. Hb NZG, 1/8/1861, verslag nr 7, ARvdZ 53/12 (verslag van een reis o.m. naar Banda in 1861, waar hem bleek dat het tijdschrift *De Dageraad* ook daar gelezen werd). Zendeling T.A.F. van der Valk (1828-1874) was na zijn ontslag uit NZG-dienst in 1855 actief binnen *De Dageraad*. Vgl. O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, (Rotterdam, 1931) 35.

⁵⁴ W. Luijke a. Hb NZG, 16/7/1866, ARvdZ 24/5.

⁵⁵ J. Hoedt a. B.N.J. Roskott, 25/6/1853, ARvdZ 34/5.

⁵⁶ Dossier ARvdZ 34/1/E is geheel aan de kwestie Hanegraat vs Roskott/Luijke gewijd.

⁵⁷ J.J. Bär jr a. Hb NZG, 5/3/1859, ARvdZ 18/2.

⁵⁸ A. van Ekris a. J.C. Neurdenburg, 7/1/1857, ARvdZ 24/3/A.

⁵⁹ Zie C.G. Schot a. Hb NZG, 12/10/1855, ARvdZ 29/4/C.

⁶⁰ L. Tobi a. Hb NZG, 24/3/1860, ARvdZ 24/1/B. In vroeger jaren koos de kerkeraad soms de kant van de zendelingen tegenover het bestuur, zie Chr.G.F. de Jong e.a., “Nieuwe bronnen tot de geschiedenis van het christendom in Maluku (1605-1935). Vondsten, thema’s en oriëntaties”, in: *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, 5de jrg nr 2 (1997) 52-91, spec. 84-85.

⁶¹ R. Bossert a. Hb NZG, 8/12/1871, ARvdZ 64/4/4.

⁶² In *De Heidenbode*, nr 16 (febr. 1862) 63-64. In de jaren vijftig en zestig kreeg het NZG zijn deel aan de tegenstelling tussen het Réveil en de “Groningers”, waarbij de toenemende invloed van de moderne theologie een rol speelde. Zie A.J. van den Berg, *Kerkelijke strijd en zendingsorganisatie: de scheuring in het Nederlands Zendingsgenootschap rond het midden van de negentiende eeuw*. Zoetermeer, 1997.

⁶³ Zie bijv. L. Tobi a. Hb NZG, 1/12/1860, 25/5/1861, ARvdZ 24/1/B.

ander, Bossert, smeekte zijn bestuur voortdurend om overplaatsing naar de Minahasa (waar hij voorheen gewerkt had) of repatriëring, daar hij in de Molukken niets kon en mocht doen;⁶⁴ en tot slot stelden meerderen van hen, zoals Verhoeff, Teffer en Tobi, zich bij gelegenheid in woord en geschrift op tegenover het kerkelijke en bestuurlijke establishment, wat hen soms aanraking met justitie bracht. Van huwelijken met de dochters der elite was geen sprake; Van Ekris vond zijn bruid in een familie van “zeer eenvoudige” burgers te Saparua.⁶⁵

Resultaat van het “Contract van 1854”

Het resultaat van 10 jaar “Contract” week sterk af van wat men ervan verwacht had. Wat een krachtige impuls voor kerk en volk in de Molukken had moeten zijn, bleek al snel een bron van spanningen en frustraties voor de meeste betrokkenen. De reputatie van het NZG was beschadigd en van een verlenging van het contract in 1864 is het dan ook niet gekomen. Hoewel het NZG nog wel tot een compromis bereid was, op voorwaarde van versoepeling van de beperkingen waaraan de zendelingen onderworpen waren, was zijn rol in de Molukken uitgespeeld. Het was nota bene de Raad van Indië die in 1863, onder expliciete verwijzing naar de “misdragingen” van Verhoeff en Teffer, tegen verlenging adviseerde en er zelfs op aandrong alle Nederlandse zendelingen en voorgangers in de Molukken door inheemse krachten te vervangen, althans voorzover die de inheemse christenen dienden.⁶⁶ De enkele na 1864 in de Molukken nog overgebleven Nederlandse zendelingen werden door het NZG aan hun lot overgelaten, althans zo werd dat door de betrokkenen ervaren, al deed het gouvernement wel de toezegging de voorwaarden van het “Contract van 1854” vooreerst nog te zullen continueren.

3. De derde fase: 1873 en daarna

Deze overgangperiode duurde tot 1873, toen de drie overgebleven ex-NZG-zendelingen, J.J. Bär jr, R. Bossert en S.J. de Vries⁶⁷ een benoeming tot hulpprediker der “tweede klasse” – “tweede klasse” wil zeggen uitsluitend ten dienste van de inlandse christengemeenten – accepteerden en daarmee formeel in gouvernementdienst traden. In het laatste kwart van de negentiende eeuw verdwenen aldus de Nederlandse vertegenwoordigers van een kenmerkende, orthodox-gereformeerde vorm van christendom uit de Molukken, eerst, in 1873, in formele zin, doch nadat dit drietal in de loop van de jaren tachtig overleden of gerepatriëerd was, ook in inhoudelijk opzicht. Want hoewel de hulppredikers, die de “vijftigers” vervingen, ook door de zending in Nederland (met name het NZG en de UZV) werden opgeleid, was, nadat ze eenmaal in de Molukken waren gearriveerd, van enig contact met hun Nederlandse achterban nauwelijks of geen sprake meer. De hulppredikers deden hun werk geheel binnen het kader en volgens de regels van de Indische Kerk, waarbij het toezicht over hen werd uitgeoefend door de oudste der beide predikanten te Ambon, met op de achtergrond het Kerkbestuur te Batavia. In die positie kregen ze, anders dan de “vijftigers”, van het gouvernement volop gelegenheid en steun tot het bedrijven van zending onder het niet-christelijke deel der bevolking, al bleef het onderwijs formeel neutraal en keerden de dagen van Roskott in dezen niet terug. Doch Oost-Ceram werd eind jaren tachtig naar alle windstreken bereisd door hulpprediker J. Kelling, waar hij velen doopte en enkele gemeenten stichtte;⁶⁸ ook het aantal christelijke gemeenten langs zowel de noord- als de zuidkust van dat eiland nam rondom de eeuwwisseling fors toe, waarbij van een verbod op het bewerken van islamitische negorijen geen sprake was.⁶⁹ Kelling en zijn collega's bedreven “zending” in de traditionele betekenis van het woord, al werd daaraan uit tactische overwegingen zo weinig mogelijk ruchtbaarheid gegeven.⁷⁰ De resident van Ambon, sedert de bestuurlijke herindeling van de Grote Oost in 1865 de hoogste ambtenaar in de Midden-Molukken, gaf in 1888 als zijn visie hierop: “Als voornaamste vrucht van de prediking des Evangelies onder de heidenen moge vermeld worden dat daardoor een

⁶⁴ R. Bossert a. H. Hiebink, 27/8/1855, ARvdZ 64/4/4.

⁶⁵ A. van Ekris trouwde op 22 juli 1857 te Saparua, A. van Ekris a. Hb NZG, 23/7/1857, ARvdZ 24/3/A; A. van Ekris a. H. Hiebink, 30/5/1857, ARvdZ 24/3/A.

⁶⁶ “Advies van den Raad van Nederlandsch Indië, uitgebragt in de vergadering van den 23sten October 1863”, AAS b337/s101, Bt 27 dec. 1863, nr 2.

⁶⁷ De vierde nog aanwezige Nederlandse zending, W. Luijke, werd al in 1854 wegens hoge ouderdom buiten alle regelingen gehouden. Hij diende zijn gemeenten te Rumahtiga en omgeving tot zijn dood in 1886.

⁶⁸ J. Kelling a. de predikanten van Ambon, 4/12/1889, La K, AAS b337/s101, Bt 8 sept. 1890, nr 6.

⁶⁹ “Algemeen verslag van de Residentie Amboina en onderhoorigheden [met uitzondering van de assistent residentie Banda] over het jaar 1888”, s.a., en het “Algemeen verslag van de assistent residentie Amboina en onderhoorigheden over het jaar 1889”, s.a., beide in AA 583.

⁷⁰ M.H. Schippers a. J.W. Gunning, 7/7/1898, ARvdZ 76/3.

slagboom wordt opgericht tegen de propaganda van den islam.”⁷¹

De kritiek op de inheemse christenheid, op het “oppervlakkige”, “vormelijke” en “machinale” karakter van de geloofsbeleving, die in tijd van de zendelingen zo dikwijls en zo fel had geklonken, verstomde na 1873 niet, doch werd beduidend milder van toon en spaarzamer. Zowel de Indische Kerk als het gouvernement werden niet moe in hun berichtgeving te benadrukken hoe gunstig de christelijke streken van de Molukken in zaken als beschaving, onderwijs en veiligheid afstaken tegen de “Alfoersche” en “Islamsche”.⁷²

De geschiedenis is nooit zonder ironie. Klaagden in de jaren veertig en vijftig der negentiende eeuw de zendelingen over gebrek aan orthodoxie en over de “frivoliteit” van een deel van het kerkelijke establishment in Ambon, een halve eeuw later gebeurde het omgekeerde. Het NZG en de UZV schroomden niet om voor de Molukken kandidaat-hulppredikers op te leiden die daar wegens hun onorthodoxe inzichten allerminst welkom waren, al ontkende men zulks willens en wetens gedaan te hebben. Van tenminste drie is bekend dat ze om hun “modernistische” opvattingen met de gemeenten in de Molukken problemen ondervonden, te weten M.H. Schippers, J.H.W. van der Miesen en J. ten Hove. De eerste was in 1898 te Ambon geplaatst ter tijdelijke vervulling van de vacature van de tweede predikant aldaar, naast ds R. W.F. Kyftenbelt. Doch al snel rees bezwaar tegen Schipper’s opvattingen. Een aantal “heethoofden” in de gemeente had volgens hem een rekwest ondertekend waarin het Kerkbestuur werd medegedeeld dat de gemeente “geen voorganger van mijne richting wenscht”, dat wil zeggen van de moderne richting – waarop hij werd overgeplaatst.⁷³

Iets soortgelijks overkwam Van der Miesen. Nadat hij het ambt van hulpprediker enige jaren had neergelegd om een betrekking bij het gouvernement te vervullen (1908-1910), weigerde het Kerkbestuur hem na afloop daarvan opnieuw als hulpprediker in dienst te nemen. Hij had namelijk tijdens zijn jaren als hulpprediker (1903-1908) getoond dat hij “in geloofszaken een oordeel heeft, dat indruischt tegen de gangbare opvatting in Inlandsche Christengemeenten”, met andere woorden: ook hij hing de moderne richting aan.⁷⁴

Volgens hulpprediker S.J. de Vries, die tot zijn eervol ontslag in 1889 te Saparua stond, had zijn nieuwe collega J. ten Hove (1883 te Nusalaut) verkondigd: “Aan een voorbestaan van Christus geloof ik niet en wie daaraan niet gelooft moet Jezus noodwendig beschouwen als een gewoon, laat ik maar zeggen, zondig mensch”, hetgeen onmiddellijk navolging gevonden had onder de inlandse godsdienstonderwijzers in zijn ressort, van wie één te Ambon luide verkondigd had “dat Jezus voor zijne discipelen en niet voor ons gestorven is”. Ook het door Ten Hove volledig afzien van het oefenen van kerkelijke tucht vond navolging bij inlandse voorgangers, tegen alle besluiten van de conferentie van hulppredikers in.⁷⁵

Dat Nederlandse zendingsorganisaties kandidaat-hulppredikers opleidden, bood thans geen enkele garantie voor hun orthodoxie, of zoals De Vries het formuleerde: “Al beweren Bestuurders van het NZG dat zij de kweekelingen geen Moderne begrippen inplanten, zij doen het toch zooals zonneklaar blijkt uit hetgeen door den Hulpprediker van Noussalaut openlijk geleerd en verkondigd wordt.”⁷⁶

Epiloog

Terugkijkend op een eeuw kerk- en zendingsgeschiedenis in de Molukken kan geconcludeerd worden, dat in de betrekkingen tussen kerk, zending en gouvernement drie fasen te onderscheiden zijn, waarbij de generatie der “vijftigers” op het breukvlak tussen de eerste en derde fase stonden. De eerste periode liep tot omstreeks 1850. Deze werd gekenmerkt door een betrekkelijk harmonieuze verstandhouding tussen de betrokkenen. De Indische Kerk in de Molukken werd gedragen, behalve door de kleine Europese gemeente in Ambon-stad, door een groeiend aantal inlandse gemeenten, die bediend werden door inlandse schoolmeesters. Hun vakbekwaamheid was weliswaar aan kritiek onderhevig, doch ze garandeerden een betrekkelijk stabiel en ongestoord kerkelijk leven. Ze werden gesteund door een handvol Nederlandse zendelingen, gezonden door het NZG, waarvan twee, de zending Joseph Kam en na hem de onderwijzer Bernard Roskott, door hun vooraanstaande positie in kerk en samenleving, borg stonden voor een

⁷¹ “Algemeen verslag van de Residentie Amboina en Onderhoorigheden [met uitzondering van de assistent residentie Banda] over het jaar 1888”, s.a., AA 583.

⁷² Zie “Algemeen verslag van de Residentie Amboina en Onderhoorigheden met uitzondering van de Assistent Residentie Banda over het jaar 1886”, s.a., AA 853.

⁷³ M.N. Schippers a. J.W. Gunning, 21/8/1899, ARvdZ 76/3.

⁷⁴ Kb a. GGvNI, 9/9/1909; J.H.W. van der Miesen a. Kb, 3/6/1909, beide stukken in AMvK, Mailrapport 1909, nr 1695, Vb 25 mei 1910, nr 58.

⁷⁵ S.J. de Vries a. J.C. Neurdenburg, 6/4/1883, ARvdZ 24/4/B.

⁷⁶ *Ibidem*.

nauwe en vlotte samenwerking tussen Indische Kerk, NZG en gouvernement. Deze samenwerking werd ondersteund door het bestaan van een invloedrijke Indo-Europese elite, wier leden sleutelposities innamen binnen de belangrijkste kerkelijke en maatschappelijke instellingen en organen.

Na de dood van Kam (1833) deed zich het gemis aan academisch gevormde predikanten voelen, doch het bestuur der Indische Kerk te Batavia was niet in staat daarin op adequate wijze te voorzien. Er hebben na Kam wel predikanten te Ambon gestaan, doch hun aantal was te gering, hun verblijf te kort en hun kennis van het Maleis te beperkt, dan dat ze van veel nut voor de inheemse christenheid geweest zijn.

Om hierin te voorzien werden in de jaren vijftig, op basis van een akkoord tussen het NZG en de Nederlandse regering (1854), een zevental zendelingen uitgezonden, die, onder gelijktijdige opheffing van twee van de vier predikantsplaatsen te Ambon, met de zorg voor de inheemse christenheid werden belast. Hiermee brak de tweede periode aan, die een scherpe cesuur met de eerste betekende. Want wat als een versterking van het personeelsbestand en een impuls voor het kerkelijk leven bedoeld was, en waarvan ook veel verwacht werd voor de materiële volksontwikkeling met name in de meer geïsoleerde streken, mondde uit in een aaneenschakeling van conflicten en misverstanden, deels veroorzaakt door gewijzigd beleid van de overheid ten aanzien van de plaats en de taak van kerk en zending in de samenleving – dat zich onder andere manifesteerde in het beëindigen van de greep van Roskott en zijn Instituut op het gouvernementsonderwijs in 1864 –, deels door de omstandigheid dat de meesten der “vijftigers” niet pasten in het godsdienstige, politieke en culturele klimaat van de Molukse samenleving van die dagen.⁷⁷ De tradities en gebruiken van het christelijk deel der inheemse samenleving waren gevormd in de VOC-tijd; in de zeventiende en achttiende eeuw waren in de Molukken patronen van kerk-zijn ontstaan, waaraan in de negentiende eeuw onverkort werd vastgehouden. Hierop hebben alle inspanningen der “vijftigers” schipbreuk geleden, tot schade van hen zelf en van het NZG.

De derde fase brak aan in de jaren zeventig. Bij het Kerkbestuur was de bezorgdheid over de geestelijke noden en zwakheden van de inheemse christenheid in de Molukken nog niet verdwenen – zaken als het op grote schaal ongetrouwd samenwonen en het gebruik van “bedwelmende dranken” baarden als voorheen grote zorgen –,⁷⁸ doch voor directe bemoeienis van het NZG of een andere Nederlandse zendingsorganisatie met de Molukken werd geen plaats meer ingeruimd. Het als immer door financiële perikelen achtervolgde NZG beperkte zich, evenals de UZV, tot het opleiden van kandidaat-hulppredikers ten dienste van de inheemse gemeenten in de Molukken (en elders in Nederlands-Indië). Hoewel de leiding van de protestantse gemeenschap in de Molukken tot aan de Japanse overval in 1942 stevig in Nederlandse handen bleef, leidde het voortdurende gebrek aan geschikte (Europese) kandidaten voor het hulppredikerschap na 1873 tot een snelle groei van het aantal inlandse leraars, godsdienstleraars en *guru jema'at*,⁷⁹ een belangrijke factor die ertoe bijdroeg dat de Molukse christenheid eind negentiende eeuw op koers kwam te liggen naar kerkelijke zelfstandigheid (1935). Afgezien van enige onrust veroorzaakt door een handvol onorthodoxe hulppredikers – een echo van de modernisme-crisis die het NZG in de jaren zestig in zijn voegen had doen kraken – was omstreeks 1900 het kerkelijk leven in de Molukken leven in rustiger wateren geraakt.

Afkortingen

a.	aan
AA	Archief Ambon, ANRI
AAS	Archief Algemene Secretarie, ANRI
ADHE	Archieven Departement voor de Hervormde en andere Eerediensten behalve den Rooms-Katholieken 1815-1870, ARA-Den Haag
AHC	Archief Haagse Commissie, ARA-Den Haag
AHCO	Archief Hoofdcommissie van Onderwijs, ANRI
AMvK	Archief Ministerie van Koloniën, ARA-Den Haag
ANRI	Arsip Nasional Republik Indonesia

⁷⁷ Dit geldt niet voor alle “vijftigers”, met name niet voor J.J. Bär jr, die nagenoeg zijn gehele arbeidzame leven als voorganger in zijn geboortedorp, Wai, gestaan heeft, waar voordien zijn vader, J.J. Bär sr, vele jaren gestaan had. Voor zover bekend heeft hij geen ernstige problemen met het bestuur of zijn gemeente gekend.

⁷⁸ Zie bijv. Kb, “Verslag der Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië over het jaar 1891”, 1893, AHC 24, bijlage A789.

⁷⁹ De Indische Kerk in de Molukken telde in 1885 97 gemeenten met ruim 50.000 zielen, die bediend werden, behalve door enkele (Europese) hulppredikers, door veertien (bezoldigde) inlandse leraars, 67 *guru jemaat* (onbezoldigde leke-voorgangers, godsdienstonderwijzers) en 178 *tua agama* (onbezoldigde ouderlingen, leke-hulpvoorgangers). Zie “Algemeen verslag van de residentie Amboina en Onderhoorigheden met uitzondering van de assistent residentie Banda over het jaar 1885”, s.a., AA 853.

AR	Assistent Resident
ARA	Algemeen Rijksarchief, Den Haag/Utrecht
ARvdZ	Archief van de Raad voor de Zending der NHK, ARA-Utrecht
Bt	Besluit
Gb	Gouvernementsbesluit
GdMe	Gouverneur der Molukse eilanden en Onderhorigheden
GGvNI	Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië
Hb	Hoofdbestuur
Kb	Kerkbestuur, bestuur over de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië te Batavia
MvK	Minister(ie) van Koloniën
MvMK	Minister(ie) van Marine en Koloniën
MvS	Minister van Staat (belast met de Generale Directie voor de Zaken der Herv. Kerk)
NZG	Nederlandse Zendelingengenootschap
UZV	Utrechtse Zendingsvereniging
Vb	Verbaal
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie